

MONTANİZM: ERKEN KİLİSE'DE ÇATIŞAN GELENEKLER*

Turhan Kaçar**

Özet

Miladi ikinci yüzyılın ikinci yarısında Phrygia bölgesinde ortaya çıkan ve aynı asır içerisinde Kilise örgütünden dışlanan 'Montanizm', uzun süre radikal bir akım olarak varlığını devam ettirmiş ve altıncı yüzyılda imparator Iustinianos'un (527-565) heretiklere karşı giriştiği amansız soykırım neticesinde büyük oranda tarihten silinmiştir, bu devirden sonra Montanistlerle ilişkin kayıtlar -benim bildiğim kadarıyla- sona eriyor. Bu makalenin amacı, Montanizm'in geçirdiği bütün tarihsel süreci tartışmaktan ziyade, bu hareketin geliştiği ortamı anlamak ve Kilise teşkilatından niçin dışlandığı sorusunu tartışmaktır. Her ne kadar, Montanizm'in Kilise'nin yasallaşmasından sonraki durumuna bazan atıfta bulunulacaksa da, ilginç olan esas merkezini miladi ikinci yüzyılda Kilise teşkilatının eğilimleri oluşturacaktır. Batı literatüründe bile uzunca süre monograf düzeyinde ele alınmayan Montanizm, Türkçe literatürde hiç yer almamaktadır.¹ Ancak batı [İngilizce] literatüründe Montanizm üzerine son zamanlarda yayımlanmış iki değerli kaynak külliyatının (kitabeler ve yazılı literatür)² ve bu akımla ilgili, kronoloji, coğrafya ve köken tartışmalarına ilişkin makale düzeyinde önemli çalışmaların varlığına da dikkat çekmeliyim.

Anahtar Kelimeler: *Montanizm, Erken Kilise, Hıristiyanlık, Peygamberî gelenek, Phrygia.*

Abstract

Montanism: The Conflicting Traditions in the Early Church

The Montanist 'new prophecy' emerged among the early Christians in the lower Phrygia in the latter part of the second century and excommunicated at the same period. The nature of

*Bu makalenin oluşumunda Prof. Stephen Mitchell'in dolaylı ama teşekkürle ödenmeyecek kadar çok emeği var. Burada ayrıca makalenin ilk taslağını okuyan İstanbul Üniversitesinden Prof. Dr. Oğuz Tekin'e teşekkürlerimi sunuyorum.

**Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.

¹ İngilizce literatürde benim izleyebildiğim kadarıyla Montanizm'le ilgili iki önemli monograf (J. Soyses, *Montanism and the Primitive Church*, 1878; Christine Trevett, *Montanism. Gender, Authority and the New Prophecy*, Cambridge 1996) arasında bir asırdan fazla bir zaman var. Hıristiyanlık tarihinin genelde ihmal edilmiş bir alan olduğu Türkiye için Montanizm ile ilgili herhangi bir çalışma olmaması anlaşılabilir bir durumdur.

² R.E. Heine, *The Montanist Oracles and Testimonia*, Macon 1989; W. Tabbernee, *Montanist Inscriptions and Testimonia*. Mercer University Press, Macon 1997.

Montanizm is a matter of long lasting discussion, as it can be seen in the bibliography. What I want to discuss here is that why Montanizm was immediately and repeatedly excommunicated. My discussion starts with a brief historical definition of Montanizm focusing on the original geography, founders, and on its diffusion in the Roman world. The core of this article is to search for the reason why Montanist prophecy was expelled from the Church. I will attempt to answer this question by analyzing the alleged differences between Montanists and the main body of the Church. The different approaches I could locate is as follows; strong ascetic practices of the Montanists such as fasting, martyrdom and the seeking an alternative church organization. The first conclusion I have arrived at here is that the so-called differences may not have been the real reason behind the expulsion of the Montanists, but the tendencies in the church of late second century on the problem of the authority. The Church had been trying to organize itself around the bishop at that time and the prophecy was something the emerging episcopal church leadership did not like. Therefore, as the final conclusion I have explained the excommunication of the Montanists as the conflict between episcopal and prophetic forms of authority.

Key Words: *Montanizm, Early Church, Prophetic tradition, Phrygia, Christianity.*

I. Montanizm Nedir? Montanizm³ miladi ikinci yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da Phrygia bölgesinde, eskiçağda Philedelphia olarak bilinen (modern Manisa-Alaşehir) coğrafyada, ortaya çıkmış; Katolik kiliseden farklı olarak piskoposların (*episkopoi*) otoritesine değil de peygamberî (=prophetes) söylemlere sahip kıyamet ideolojisi (*eschatology*) geliştiren esrik (=ekstasis) bir Hıristiyan tarikatıdır.⁴ İlk kilise tarihçisi Eusebius'a göre Montanus, önce Ardabau diye adlandırılan bir yerde ortaya çıkarak peygamberliğini ilan etmiş fakat izleyicileri daha sonra Pepuza'yı kendilerine merkez edinmiştir.⁵ Alaşehir'in kırsal kesiminde olduğu zannedilen her iki yer de kesin olarak tesbit edilebilmiş değildir. Eskiçağ kaynaklarında tarikatın doğuşuna ilişkin iki farklı tarih verilmektedir. Eusebius konuyla ilgili olarak M.S. 172 veya 173 yıllarını başlangıç verirken⁶ geç dördüncü yüzyılda yazan Salamis piskoposu Epiphanius Hıristiyan sapkın mezhepleri konu alan

³ Montanizm adı bu akıma dördüncü yüzyılda yakıştırılan bir ibaredir (Kudüs piskoposu Kyrillos (350-386) *Catechetical Lectures* 16.8'de bu ibareyi ilk defa kullanır. Erken dönem yazarlar (Eusebius'un anonim yazarı ve Apollinus, *HE*. V.16.4 ve V.19.2.) ve Montanistler kendilerini 'yeni peygamberlik' (*new prophecy*) olarak adlandırmaktaydı. Epiphanius *Kataphrygians* (=Aşağı Phrygialılar) olarak adlandırır. *Panarion* 48.1.3.

⁴ Montanizmin tanımlanmasına ilişkin Türkçe terminoloji sorunu var. Grekçe *ekstasis* (İng. Ecstasy ve ecstatic) Türkçeye ancak, 'vecdî' veya 'esrik' olarak çevrilebilir. Buradan sonra kullanılacak bu iki kelime aynı anlamı ifade edecek ve sadece değişmeli olarak kullanılacaktır.

⁵ Eusebius *HE*.V.16. Pepuza'nın yerine ilişkin çeşitli teklifler için bkz. W.M. Calder, "The New Jerusalem of the Montanists", *Byzantion* 6, 1931: 421-425.

⁶ Eusebius *HE*.V.16.7 "Gratus'un Asia prokonsüllüğü esnasında]

eseri *Panarion*'da 156 veya 157 tarihini verir.⁷ Bu iki farklı kronoloji tarihçilerce devrin din-devlet ilişkileri de göz önüne alınarak tartışılmış olmasına rağmen Montanist kronoloji problemi daha kesin olarak çözülememiştir fakat iki farklı kronoloji tartışması üç farklı eğilim doğurmuştur. Bazı bilim adamları ilk tarih olan 157'yi Montanist akımın doğuşu olarak alırken⁸ bazıları 172/3 tarihini esas almışlardır.⁹ Bir başka eğilim ise her iki tarih arasında bir uzlaşma arayışına girilerek, 157 tarihini Montanizm'in doğuşu olarak ele alırken 170'leri ise kilise teşkilatından dışlanma tarihi olarak düşünmüşlerdir.¹⁰

Montanizm Phrygia'da ortaya çıkmış olmasına rağmen coğrafi olarak doğduğu bölge ile sınırlı kalmadı. Anadolu'da Phrygia'nın komşu eyaletlerinden Lydia, Galatia¹¹ ve Kappadokia'dan başlayarak Trakya,¹² Kilikya ve Antakya¹³ bölgelerinde etkin olmaya başladı. Kısa zaman içerisinde İtalya ve oradan da Kuzey Afrika'ya kadar ulaştı. Bu coğrafi dağılım hem erken Kilise metinlerinde hem de bazılarının kökeni tartışmalı olmakla beraber epigrafik kalıntularla teyit edilebilmektedir.¹⁴ Roma'da bir Montanist entellektüelin lokal kilise mensupları ile diyalogu ve çağdaş kaynakların

⁷ Epiphanius, *Panarion*, 48.1.2 "Antoninus Pius'un (138-161 arasında Roma imparatoru) ondokuzuncu yılında".

⁸ Meselâ bkz. G.S.P. Freeman-Grenville, "The Date of the Outbreak of Montanism" *Journal of Ecclesiastical History* 5, 1954: 7-15, her iki tarihi de tartışır fakat Epiphanius'un verdiği tarihi daha kabul edilebilir bulur. H. Lietzmann, *A History of the Early Church* (İng. çev. B.L. Woolf), 462.

⁹ Batılı bilim çevrelerinde bu ikinci eğilim son zamanlarda daha fazla ağırlık kazanmıştır. Bkz. T.D. Barnes "The Chronology of Montanism" *Journal of Theological Studies* N.S. 21, 1970: 403-408; W.H.C. Frend, "A Note on the Chronology of the Martyrdom of Polycarp and the Outbreak of Montanism", 499-506.

¹⁰ S.L. Greenslade, *Schism in Early Church* SCM Press: New York & Londra 1953 s.108.; R. M. Grant, *Augustus to Constantine: The Thrust of the Christian Movement into the Roman World*, New York 1970, 9. bölüm (s.131-144) Montanist kriz üzerinedir. Grant iki tarih arasında bir uzlaşma ararken bunun gerekçesini Montanizmin Hıristiyanlık ile Grek-Roma dünyası arasında bir uzlaşma ihtimaline bir tepki olarak yorumlar (s.133).

¹¹ Eusebius *HE*. V.16.4.

¹² Eusebius *HE*. V.19.3.

¹³ Eusebius *HE*. V.19.1-4, Antakya piskoposu Serapion'un konuya ilişkin bir mektubunu yayımlar.

¹⁴ Phrygia bölgesinde ortaya çıkan erken Hıristiyanlara ait epigrafik materyallerin Montanistlere ait olup olmadığı tartışması kökeni XIX. yüzyılın sonlarına dayanan bir konudur. W. Tabbernee'nin kaleme aldığı Montanist epigrafya için en yeni ve kapsamlı eser, sadece yazarın bulgularını değil kendisinden önce yapılmış bütün çalışmaları da kapsamaktadır. Bkz. W. Tabbernee, *Montanist Inscriptions and Testimonia*, Mercer University Press, Macon 1997. Montanistlerin Afrika'da varlıkları uzunca süre devam etmiştir ki burada Montanist akımın Tertulianuşçuluğa dönüştüğü bilinmektedir. Meselâ bkz. D. Powell, "Tertullianists and Cataphrygians", *Vigiliae Christianae* 29, 1975: 33-54.

tarikata ilişkin atıfları bilinmektedir.¹⁵ Montanizm Kuzey Afrika'da Latin Hıristiyanlığının erken üçüncü yüzyıldaki en ünlü temsilcisi Tertullianus'un taraftarlığını kazanmayı başarmıştır. Roma'ya ulaşması muhtemelen kentteki Anadolu kökenli etkin bir Hıristiyan grubun varlığı sayesinde gerçekleşmiştir. Hakikaten Anadolu ile Roma arasındaki bağlantılar Roma kilisesini sadece Montanizm'den dolayı değil Paskalya tartışmaları dolayısıyla da meşgul edecektir.¹⁶ Aslen Smyrna (İzmir) kökenli bir ailenin üyesi olan Galya'daki Lyons piskoposu (veya oradaki Hıristiyanların temsilcisi) Irenaeus'un Roma ile olan bağlantılarından Montanizm'in Galya'da dahi kendisine taraftar bulabildiği düşünülmektedir. Sonuç olarak Montanizm'in daha doğuşuyla birlikte erken Hıristiyanlığın hemen hemen bütün coğrafyasında izlerini bulabilmekteyiz. Bu hızlı yayılışı ya erken kilisedeki hızlı iç iletişimle¹⁷ veya bu devirde Kilise içerisinde güçlü bir 'dini yenilenme' talebinin varlığı ya da her iki olguyu birleştirmek suretiyle açıklayabiliriz.

Montanist akıma ismini veren Montanus'un, Hıristiyan olmadan önce yerel Phrygia kökenli Kybele kültürünün rahibi olduğu¹⁸ iddiasından hareketle tarikatın aslında Hıristiyan rengine bürünmüş pagan bir akım olduğu geçtiğimiz yüzyılın başlarında savunulmuştu.¹⁹ Bu sav her şeyden önce Montanizmin uzun direnişini açıklayamıyor, çünkü ikinci yüzyıl sonlarında doğan Montanizm altıncı yüzyıl ortalarında ancak devletin sert askeri operasyonları neticesinde yokedilebiliyor. Montanizm'in kökenine ilişkin bir başka görüş ise bu tarikatın Yahudi kaynaklı olduğudur.²⁰ Bu görüş de pek çok bakımdan yetersiz kalmaktadır. Her şeyden evvel çağdaşları hiç bir zaman böyle bir ilişkiden bahsetmiyor.²¹ Dahası Montanist reaksiyon

¹⁵ Bu konuda bkz. Hippolytus *The Refutation of All Heresies*, VIII.12; X.21 vd.

¹⁶ Eusebius *HE*. V.23-25; ayrıca bkz. H. Chadwick, *The Early Church* Penguin 1990, 84-5; W.H.C. Frend, *The Rise of Christianity* Fortress: Philadelphia 1984, 341-43.

¹⁷ Geç Antikçağ gezginleri ve devrin seyahat aktiviteleri için bkz. R. Wallace & W. Williams, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dönüşü*, (Türkçe çev. Z. Zühre İlkelen) (Homerkitabevi: İstanbul 1999). Bu kitap Aziz Pavlos'un seyahatlerini konu almakla birlikte özellikle 15-31 arası eski çağ seyahat şartlarını bilgilendirici bir tarzda analiz etmektedir.

¹⁸ Eusebius *HE*. V.16.7. Bu kült vecdi davranışları (*ekstasis*) öne çıkaran bir yapıya sahiptir.

¹⁹ Bkz. W. Schepelern, *Der Montanismus und die Phrygischen Kulte* 1929, Montanizm'de pagan etkilerin bulunabileceğini fakat hareketin esasen Hıristiyan kaynaklardan beslendiğini ve Hıristiyanlık içinde bir hareket olarak niteler. Bu görüşün terside savunulmaktadır. Meselâ bkz. G. Freeman "Montanism and the Pagan Cults of Phrygia" *Dominican Studies* 3, 1950: 297-319 ve C. Trevett, Montanisme ilişkin monografisinde konuya ilişkin basılmamış bir doktora tezini (=B. Goree *The Cultural Bases of Montanism*, Baylor University 1980), zikreder.

²⁰ J.M. Ford, "Was Montanism a Jewish Christian Heresy" *Journal of Ecclesiastical History* 17, 1966: 145-158.

²¹ Yahudilikten dönme bir piskopos olan Hıristiyan hetetik avcısı Epiphanius böyle bir ihtimali gözden kaçırmazdı, çünkü Epiphanius Montanistlerin teoloji olarak Katoliklerden farklı bir inanca sahip olmadıklarını vurgulamaktadır. Epiphanius *Panarion*, 49.1.

devrin yaygın Hıristiyan ilâhiyatına karşı çıkmıyor, daha ziyade Kilisenin bir kurum olarak teşkilatlanış biçimine tepki gösteriyor. Hakikaten Hıristiyanlık içerisinde Yahudi kaynaklı bir ilâhiyat akımı var, ama bu akım daha ziyade (Hz.) İsa'nın tanrılaştırılmasını reddediyor ve coğrafi olarak da bu akım Anadolu kökenli olmayıp Suriye-Filistin kökenlidir.²² Yine bir başka olgu da eskiçağda Yahudiler Anadolu'da taşradan ziyade kentlerde daha etkin bir konuma sahiptir.²³ Halbuki Montanizmin ilk doğuşu kent kökenli olmaktan ziyade kırsal kökenden geliyor. Burada sadece daha Montanist merkezlerin yerinin bile tespit edilememiş olması bile bu iddianın temelsizliği için delil olarak gösterilebilir. Montanizmin kökenine ilişkin en tutarlı açıklama Phrygia Hıristiyan geleneğidir. Bu bölge Hıristiyan peygamberlerin ve önde gelen kadın liderlerin aktif çalışma alanıdır. Hierapolis (mod. Pamukkale) hatıraları toplumsal tasavvurda önemli yer tutan havari Philippos'un dört bakire kızının mezarının bulunduğu yerdir²⁴ ve keza ikinci yüzyıl ortalarında yaşayan Ammia ve Quadratos gibi yerel peygamberlerin yurdudur.²⁵ Bunların dışında Montanistler kendilerine herhangi bir pagan metni veya salt Yahudi metinlerini değil de *Yuhanna İncilini* ve *Esinlemeler*'i referans almışlardır.²⁶ Dolayısıyla Montanist akımın kökeni sorunu Hıristiyan bir geleneğin dışında yorumlanamaz. Şüphesiz içiçe yaşayan toplumlarda birbirlerinden ödünç alınan bazı geleneklerin mevcudiyeti tesbit edilebilir, yani pagan ve yahudi orijinden gelen belli başlı bazı elementler Montanizm'de de bulunabilir; fakat bunlar, Montanizmin esas renginden ziyade tâli rengini oluşturur.

Montanist söylemin protestocu karakterinden yola çıkarak, bu akımın dönemin sosyo-ekonomik bunalımlarının bir ürünü olduğunu savunabilir miyiz? Montanistler kıyametin kopmak üzere olduğunu savunuyorlardı; dolayısıyla halkı 'yeni Kudüs' olarak ilan ettikleri Pepuza'ya davet ettiler.²⁷ Hakikaten devrin hem askeri hem de ekonomik şartları böyle bir iddiayı kuvvetlendirebilir. Geç ikinci yüzyıl Roma İmparatorluğu'nun yönetiminde Marcus Aurelius (161-180) devridir. Roma orduları

²² Erken kilisede Yahudi-Hıristiyanlığı sorununa ilişkin daha geniş bir tartışma için bkz. Georg Strecker "On the Problem of Jewish Christianity" (İng. çev. Gerhard Krodel), W. Bauer, *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity*, (İçinde) Sigler Press Mifflintown (USA) 1996, 241-285.

²³ Eskiçağ Anadolu'sunda yahudilerin topografyası için bkz. S. Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor* Oxford 1993, cilt 2, 31-37.

²⁴ Eusebius *HE*. III.31.3; 39. 9.

²⁵ Eusebius *HE*. V.17.4.

²⁶ Bu iki metin diğer İncillere göre çok daha yüksek bir İsa anlayışı sunar ve eskiçağ Hıristiyan yazarların da belirttiği gibi çok daha ruhani (=spiritüel) karakterdedir ve Montanistlerin esrimeye (veya vecde) dayalı dindarlığına uygun düşmektedir.

²⁷ Montanist Pepuza'ya ilişkin güncel bir tartışma için bkz. J.C. Poirier, "Montanist Pepuza-Jerusalem and the Dwelling Place of Wisdom" *Journal of Early Christian Studies* 7.4, 1999: 491-507.

İranlılara sadece çok kötü bir şekilde yenilmekle kalmamışlar; yenilgiyle birlikte eskiçağların en belalı bulaşıcı-hastalığı olan vebayı da beraberlerinde getirmişlerdi. M. Sedatius Severianus ve L. Attidius Cornelianus adlı Romalı komutanlar İran ordularına yenilmişler,²⁸ Tiber nehri taşmış,²⁹ Marmara bölgesindeki Kyzikos'da büyük bir deprem olmuş ve Galatia bölgesinde açlık baş göstermiştir.³⁰ Gerçekten de kriz dönemlerinde toplumun kurtarıcı aradığı bilinen bir şeydir. Ancak Hititlerden bu yana Anadolu halkının gündeminden bu tür krizlerin hiç düşmemesi de bir başka hakikat olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Montanizm'in doğuşunda esas sebebi bu tür krizlere bağlamak yeteri kadar açıklayıcı olamaz, çünkü bu durumda her krizde ya bir kurtarıcı ya da yeni bir dini hamle aramamız gerekmektedir.

Montanizmin hikayesini büyük bir ihtimalle hiç bir zaman kendi taraflarından öğrenemeyeceğiz, çünkü onlardan bize ulaşan herhangi bir literatür mevcut değil. Montanistlerden bahseden Eusebius, Epiphanius ve Jerome gibi 'Kilise Babaları'nın yaklaşımının hiç bir surette sempatik olmadığını belirtmeliyiz. Dahası, Kudüs piskoposu Kyrillos (315-386) Montanistleri törensel çocuk kurbanı ile suçlamaktadır.³¹ Montanizm'in kazandığı en ünlü mühtedi (*convert*) olan Tertullianus'un, tarikatın tarihi hakkında herhangi bir şey yazmaması ilginçtir. Montanistlerden bize ulaşan yirmiyeye yakın kehanet (*ōrāculum/ōrāclum*) var ve bunlar sayesinde söylemleri hakkında az çok fikir sahibi olabiliyoruz.³² Bunun yanında bulunan pek çok epigrafik döküman hem Montanist kurumlar hakkında bilgi veriyor hem de literatürden gelen bilgileri desteklemektedir.

İlk Montanistler kimlerdi? Adını tarikata veren Montanus ve onun iki kadın izleyicisi, Priskilla, Maximilla Montanizmin triosunu teşkil eder. Epiphanius'a göre üçüncü bir Montanist kadın figür olarak teşhis edilen Quintilla, Priskilla ile aynı kişiydi.³³ Priskilla'nın evliliğini terkedip tarikata dahil olduğu yine Eusebius'un anonim yazarlarınca ifade edilir.³⁴ Bunun ne yazıkki doğruluğunu test etme imkanından mahrumuz. Ancak şu kadarını belirtmekte yarar var; Montanistlerin 'bakireliğe' çok önem attıkları bilinmektedir; dolayısıyla Priskilla'nın hem evliliği

²⁸ H.M.D. Parker, *A History of the Roman World*, 18.

²⁹ A. Birley, *Marcus Aurelius* 1966, 202.

³⁰ Parker, age.s.18.

³¹ Cyril of Jerusalem, *Catechetical Lectures* 16.8. (R. Heine, *The Montanist Oracles and Testimonia* s. 11-12'den alındı.)

³² Bu konuda bir de terminoloji sorunu var. Grek kaynaklarında geçen *oraculum* terimi türkçeye kehanet olarak çevrilebiliyor, fakat Montanistler aynı zamanda peygamberi (*prophetic*) bir geleneğe de dayanıyorlar. Burada Hıristiyanlığın peygamber kavramının İslamın anladığı peygamberden biraz farklı olduğunu belirtmeliyiz. İslam'da (Hz.) İsa peygamber olarak nitelendirilen Hıristiyanlık İsa'ya teslisin bir ayağı olarak Tanrı olarak (Oğul) iannıyorlar. Peygamber Hıristiyanlarda havarilerden sonra bir konuma sahiptir.

³³ Epiphanius, *Panarion* 49.1.

³⁴ Eusebius *HE*. V.19.3, ayrıca bkz. V.16.9.

bir karalama yapmış olmaları da göz ardı edilmeyecek bir ihtimaldir. Eusebius'un anonim yazarlarının bir karalama yapmış olmaları da göz ardı edilmeyecek bir ihtimaldir. Eusebius'un anonim yazarlara dayanarak verdiği bilgilerden yola çıkarak Alkibiades, Themiso, Miltiades, Alexandros ve Theodotus isimli ikinci kuşak Montanist liderleri tesbit edebilmekteyiz.³⁵ Montanus'un sonradan Hıristiyanlığı kabul ettiğini daha önce Kybele kültürünün rahibi olduğunu daha önce belirtmiştik. Şayet bu doğrudur, kadınların ön safta yer almaları belki bu kültürün geleneklerinin Hıristiyan çevrelere transfer edilmiş olması muhtemeldir. Montanus'a ahlaksızlık, hadımlık suçlamaları getirilir ve ölümünün intiharla gerçekleştiği ifade edilir.³⁶ Kadın liderlerden Maximilla Priskilla'dan sonra ölmüş olmalı; çünkü ona atfedilen bir kehanette Maximilla 'kendisinden sonra peygamber gelmeyeceğini ve kıyametin kopacağını' söyler.³⁷

II. Montanizm Kilise Teşkilatından Niçin Dışlandı?

Salamis piskoposu Epiphanius Montanist teolojinin Kilisenin genel ilahiyatıyla çelişmediğini belirtir ve Montanistlerin (Epiphanius 'Phrygialılar' olarak anar) *Eski ve Yeni Ahidî* kabul ettiklerini, ölümden sonra yeniden dirilmeye ve Hıristiyanlığın klasik doktrini olan teslisi (*Baba-Oğul-Kutsal Ruhî*) benimsediklerini yazar.³⁸ Epiphanius gibi bir heretik avcısının ilahiyat olarak Montanistleri genel kiliseden ayırmadığına göre en azından şunu söylemek mümkündür; 'Montanistler, inanç olarak heretik değildiler'. Üçüncü yüzyıl başlarında, Romalı papaz Hippolytus, kentteki bazı Montanistlerin İzmirli Noetus'un teolojisi ile benzerlikler taşıdığını yazar.³⁹ Noetus ikinci yüzyılın sonunda monarkhianist (*Tek Tanrı*) görüşlerinden dolayı İzmir'de kiliseden aforoz edilmiştir.⁴⁰ Keza dördüncü yüzyıl sonlarında yazan Jerome de Montanistlerin Sabellius'un ilâhiyatını izlemekle suçlar.⁴¹ Hem Noetus hem de Sabellius Kilise literatüründe 'modalist monarkhianist' olarak kategorize edilir.⁴² Modalist monarkhianist teolojiye göre doğan, çile çeken ve çarımha gerilerek ölen *Baba Tanrı*dır; yani bunlara göre *Baba* ve *Oğul* aynı kimliğe sahiptirler *Baba* da *Oğul* dur *Oğul* da *Baba*. Sabellius dördüncü yüzyılda Hıristiyan din adamlarının birbirlerini suçlarken kullandıkları bir günah keçisiydi, mesela 343'deki Serdika konsili sırasında hem doğulu hem de batılı piskoposlar birbirlerini karşılıklı olarak Sabelliusçu olmakla

³⁵ Eusebius *HE.V.3.4*; 16.3; 18.5, 9

³⁶ V. yüzyıl kilise tarihçisi Socrates'in anlattığına göre eskiçağ piskoposları aforoz ettikleri kişiler hakkında ahlâki zaafiyet suçlaması getirirlerdi, onun için Montanus'a yöneltilen ahlaksızlık suçlamasını bu noktadan değerlendirebiliriz. Socrates *HE. I.24.1-2*.

³⁷ Epiphanius *Panarion* 48.2.4.

³⁸ Montanus'a atfedilen vecd hali ifadelerinin (kehanet veya *oraculum*) birinde Montanus teslisi dile getirir [Ben, Baba-Oğul-Kutsal Ruhum (=Paraklate)], Didymus *On the Trinity* III.41.1.

³⁹ Hippolytus, *The Refutation of All Heresies* VIII. 12.

⁴⁰ Hippolytus, *The Refutation of All Heresies*, IX.2

⁴¹ Jerome, *Epistle* 41 (*Letter to Marcella*).

⁴² Monarkhianist teoloji için bkz. J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines* s. 119-123.

suçluyorlardı.⁴³ Jerome, Montanistleri Sabelliusçular olarak suçlarken Montanist tarikata eğilim gösteren birini ikna etmeye çalışıyordu, onun için bu nitelene karalama mahiyetinde ele alınmalıdır.⁴⁴ Sonuç olarak, Epiphanius'a inarak, Montanistlerin ilahiyat olarak esas Kiliseden farklı düşünmediklerini bir kez daha vurgulamalıyız. O halde sormamız gereken soru, Montanistlerin hedeflenen Hristiyan toplum yapısına ve Kilise teşkilatına nasıl bir tehdit oluşturdular ki kiliseden atıldılar? Bu sorunun cevabı kuşkusuz sadece Eusebius'un anonim yazarlarına dayanılarak ve Montanist kehanetler (*oraculum*) incelenerek verilemez, daha geniş bir perspektiften Montanistlerin temel karakteri ve kilisede o devirde baskın olan eğilimleri dikkate alınarak bir cevap aranmalıdır.

Hasımlarının iddiasına göre; Montanist toplumsal öğretisi şehadetini teşvik eder,⁴⁵ temizliğin ölçüsü olarak evli olmamayı koyar,⁴⁶ bakireliği teşvik ederek kadına kendi organizasyonlarında çok özel bir konum verirler.⁴⁷ Bir başka ayırım; Montanistler, Kilisenin kendi cemaatinin günahlarını affetmesini onaylamaz.⁴⁸ Eusebius Montanistlerin kendi kilise teşkilatlarını kurarak para topladıklarını ve kendi personellerine maaş ödediklerini yazar.⁴⁹ Montanistler kiliseden ayrılmadan önce mi böyle bir teşebbüse kalkıştılar yoksa kiliseden atıldıktan sonra mı kendi teşkilatlarını kurdular bilmiyoruz. Montanist tarikatın kurulu Kilise ile yollarının ayrılmasında esas faktör olduğu iddia edilen bu hususları şimdi daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

II.1.Montanist Zahidlik: Oruç ve Şehadet

Montanistler izledikleri çok katı disiplinli hayat tarzıyla esas Kilisenin hedeflediği Hristiyan toplumsal düzenin dışına çıkıyorlardı. Bu katı hayat tarzı hem etik mükemmeliyetçiliği amaçlıyordu hem de böyle bir tarz Montanistlerin temel karakteri olan gaipden haber vermenin (*oraculum*) zorunlu bir sonucuydu. Montanistler, sıradan Hristiyanların izlediği orucu daha şiddetli uyguluyorlardı, zira

⁴³ Serdika konsilinden sonra iki karşıt grubun birbiri aleyhine yazdığı mektuplarda bu suçlamalara yer verilir mektubun metni için bkz. Hilary of Poitiers *Against Valens and Ursacius* I.2.2. (=L.R. Wickham, *Hilary of Poitiers. Conflict of Conscience and Law in the Fourth-century Church*, Liverpool 1997, s.21)

⁴⁴ Jerome, *Epistle* 41 (*Letter to Marcella*)

⁴⁵ Tertullianus *Concerning Flight* 9.4.

⁴⁶ Origen, *On the Epistle to Titus*.

⁴⁷ Tabbernee, Montanist kadın piskoposa ait bir epigrafik döküman yayınlıyor; bkz. W. Tabbernee "Remnants of the New Prophecy: Literary and Epigraphical Sources of the Montanist Movement" *Studia Patristica* XXI, E.A. Livingstone (ed.) Leuven 1989: 200; Erken Kilisede kadının konumu için ayrıca bkz. F. C. Klawiter, "The Role of Martyrdom and Persecution in Developing the Priestly Authority of Women in Early Christianity"; A Case Study of Montanism", *Church History* 49, 1980: 251-61.

⁴⁸ Tertullianus, *On Modesty* 21.7.

⁴⁹ Eusebius *HE*.V.18.2.

bu suretle onlar *ego*'nun ahlaken mükemmelleşmesini ve kontrolünü amaçlıyorlardı, zira onlara göre 'nihai son' yaklaşmaktaydı ve kurtuluş için hazırlanmak ancak katı bir ahlaki disiplinle mümkündü. Orucun Montanistler için ikinci boyutu ise gaipten haber vermenin araç olmasıydı. Hem pagan kültürde hem de Hıristiyan geleneğinde kehânette bulunmanın ortak noktası, sıkı bir oruç rejimiydi, çünkü *ego*'nun kontrolünden kurtulan beden bu suretle tanrıya daha yakın olabiliyordu.⁵⁰ Kilisenin bunu reddetmesinin nedeni Montanistlerin kilisenin koyduğu kurallardan daha sıkı ve zorlayıcı kurallar koymasındı.⁵¹ Bu dünyevileşen kilise ile sıkı bir şekilde öte dünya korkusunu sıcak tutmak isteyen peygamberi otoritenin çatışmasından başka bir şey değildi. Şüphesiz dünyevileşen kilise Hıristiyanlıktaki peygamberî gelenekten bütünüyle bağımsız gelişmekteydi.

Hem eskiçağ kaynaklarında hem de modern literatürde Montanistler ve esas kilise olarak nitelenen katolik-orthodoks grup⁵² arasında şehadet hususunda farklı bir tavrın varlığına dikkat çekilir.⁵³ Bu farklılık genel itibariyle Montanistlerin şehitliği dinsel fanatizmin sonucu olarak yücelttikleri ve pagan toplum içerisinde provokatif davrandıkları şeklinde özetlenir ve orthodoks kaynaklar onların şehitliğinin şehitlik değil intihar olduğu çünkü tedbirsiz ve bilinçsiz hareket ettiklerini yazarlar.⁵⁴ Fakat bu tek taraflı bir yargılamadır. Zira bu iddiayı destekleyecek başka bir delil mevcut değil. Montanist kehânetler şehâdeti övmekle birlikte, hiç bir surette radikal bir fanatikliği tavsiye etmiyor.⁵⁵ Öte yandan Prokopius'un, Montanistlerin toplu intihar ettiklerine ilişkin verdiği bilgiyi de yüzeysel olarak ele alamayız. Prokopius, Iustinianos ile ilgili dedikodularını topladığı eserinde, Montanist kıyımından bahsediyor ki, muhtemelen amacı Montanistlerin sonu ile ilgili bilgi vermekten çok imparatoru kötölemek, onun ne kadar acımasız olduğunu vurgulamaktı. Dolayısıyla burada yapılabilecek tek şey şehadete karşı Kilise'nin ve Montanistlerin tavrını karşılaştırmak olabilir.

Katolik kilisenin şehâdete karşı tutumu ikinci ve üçüncü yüzyıllarda meydana gelen iki kilise liderinin tavrıyla açıklanabilir. İkinci yüzyıl ortalarında İzmir piskoposu Polykarp yakalanacağını duyunca gizlice kenti terkeder, fakat rüyasında

⁵⁰ R. Lane Fox *Pagans and Christians* Penguin Books. Harmondsworth 1986, 386.

⁵¹ W. J. Burghardt, "Primitive Montanism: Why Condemned?" D. Hadidian (ed.) *From Faith to Faith* 1979: 339-356; bkz. özellikle 349.

⁵² Erken dönem kilisesinde bugün olduğu gibi katolik orthodoks ayrımı yoktu. O zamanlarda katolik-orthodoks tabiri sonraları esas kilise halini alacak olan ana akımın genel adıdır. Zaten terim olarak katolik evrensel, orthodoks ise doğru yol anlamına gelmektedir.

⁵³ Eusebius *HE*. V.18.5; W. Tabbernee "Early Montanism and Voluntary Martyrdom" *Colloquium* 17, 1985: 33-44, Montanistlerin iddia edildiği gibi fanatik bir şehadet özendirici olmadıkları sonucuna varır.

⁵⁴ Mesela Hierapolis piskoposu Apollinus'un bu konudaki yazı ve iddialarını Eusebius uzun uzadıya alıntılar. Eusebius *HE*. V.18.

⁵⁵ Dauntton-Fear, "The Ecstasies of Montanus", 648 vd.; Tabbernee "Early Montanism and Voluntary Martyrdom" ,33 vd.

yastığının yandığını görür, bunu Tanrı'dan bir işaret olarak kabul ederek yetkililere teslim olur ve yakılarak öldürülür.⁵⁶ Bu hadise ile ilgili İzmir kilisesinin yazdığı mektup ortodoks Hristiyanlarının provakatif ileriye çıkışları ya da gönüllü şehâdeti onaylamadığını belirtir. Üçüncü yüzyıl ortalarında, Kartaca piskoposu Kyprianus'un durumu da Polykarp hadisesine benzerlikler gösterir. Hristiyanlara zulüm esnasında Kyprianaus önce saklanmayı tercih eder; fakat ikinci bir hadisede kaçış olmadığını görünce o da teslim olur ve idam edilir.⁵⁷ Hristiyan şehâdet anlayışına İncil'de de bir referans bulunuyor. Matta 10:23 "bir kentte size zulmettikleri zaman ötekine kaçınız" der. Buna göre gönüllü şehâdet bir anlamda zalimin zulmüne suç ortaklığı olarak yorumlanır.

Montanistlerin şehâdet karşısındaki tutumlarına gelince; kehânetlerden birisi 'yataкта, çocuk doğururken veya acılar içinde ölmeyi değil de şehâdeti arzulamayı' tavsiye eder. Yine başka bir kehânette aynı şekilde 'şehâdeti arzulamayı' över.⁵⁸ Fakat bunların hiç birisi şehâdet ideolojisi geliştirmiyor veya mutlak olarak şehâdeti 'emretmiyor', sadece daha onurlu bir ölüm tarzı olduğunu belirtiyor. Öbür taraftan Montanist akımın geliştiği dönem devletçe Hristiyanlara organize olarak zulmedildiği bir zaman değil.⁵⁹ İkinci ve erken üçüncü yüzyıllarda devletin Hristiyanlara müdahalesi sadece lokal olaylar olarak kalıyor, yani kehaneti duyan Montanistler toplu halde devlet tarafından idam edilmek için sıraya geçmiyorlar! Dolayısıyla spesifik bir Montanist şehâdet ideolojisinden söz etmek zor.⁶⁰

II.2. Günahların Affı ve Montanist Kilise Teşkilatı

Kilise ile Montanistler arasındaki en önemli ayrımlardan birisi de günahların affı sorununa yaklaşımdaki karşıtlıktı. Montanist kehânetlerden birisi çok sarıh olarak kilisenin günahları affetme yetkisinin kullanımına karşı çıkıyordu.⁶¹ Bu da stratejik ve teolojik olmak üzere iki boyutlu bir sorundur. İkinci yüzyıl sonlarında kilise de hemen her günahın piskopos tarafından affedilebileceğine dair bir eğilim doğmaya başlamıştır. Roma piskoposu Callistus'un (217-222) zina, kan dökme ve putperestlik günahlarının bile Kilise tarafından affedilebileceğini ifade etmesine Tertullianus, alaycı bir şekilde piskoposu pagan baş rahiplik anlamına gelen *pontifex maximus* diye

⁵⁶ *The Martyrdom of Polycarp* 5. (Bu döküman İzmir kilisesinin Polykarp'ın öldürülmesinden sonra Philomelium kilisesine yazdığı mektuptur).

⁵⁷ H. Musirillo, *The Acts Of The Christian Martyrs*, Oxford 1972; P. Hincliff, *Cyprian of Carthage and the Unity of the Christian Church*. Southampton 1974.

⁵⁸ Tertullianus, *Concerning Flight* (=De Fuga in Persecutione) 9.4.

⁵⁹ Hristiyanlara karşı ilk organize devlet zulmü 249-51 yıllarında imparator Decius zamanında başlar.

⁶⁰ Bu konuda daha detaylı bir tartışma için bkz. Tabbernee "Early Montanism and Voluntary Martyrdom".

⁶¹ Tertullianus *On Modesty* 21.7.

anar.⁶² Aslında Tertullianus prensip olarak Kilisenin bazı günahları affedebileceğini yazar fakat bazı günahlar vardır ki bunlar Kilisenin otoritesi dışındadır ve sadece tanrı tarafından affedilebilir. Bu sınırlamanın nedeni toplumda günaha karşı bir gevşeklik doğabileceği endişesidir. Halbuki günahları affedebilme otoritesi kiliseye ve dolayısıyla piskoposa toplum katında çok önemli bir prestij kazandırıyor. Dolayısıyla buradaki sorun, kilisenin gittikçe artan oranda dünyevileşmesine Montanistlerin verdikleri çok net bir 'öze dönüş' tepkisidir. Zira kilise gittikçe kurumlaşmakta ve kurumlaşıkça da dünyevileşmektedir ve bu dünyevileşme iki farklı gelenek arasında cemaat içi iktidar çatışmalarına dönüşmektedir. Bu durum, peygamberî (=prophetic) geleneğin piskoposun yükselen iktidarını sınırlama teşebbüsü ya da piskoposa dayalı otoritenin peygamberî gelenekle bütün bağlarını koparma girişimi olarak formüle edilebilir. Hakikaten piskoposların, otoriteleri altında tuttukları sinodlar⁶³ vasıtasıyla, Montanistleri aforoz etmeye hevesli oldukları Eusebius'un ifadesiyle tekrar tekrar toplanarak tavır belirlemelerinden anlaşılabilir. Sonuç olarak, 'günahların affedilmesine' gösterilen Montanist tepki peygamberî gelenekle gittikçe dünyevileşen piskoposluk kurumu arasındaki derin çatışma olarak da yorumlanabilir.

Montanist kilisenin, esas kiliseden dışlandıktan sonra mı organize olduğu ya da farklı bir organizasyonları bulunmasının kiliseden dışlanmayı kolaylaştırdığını tam anlamıyla tespit edemiyoruz. Montanist organizasyonun kiblesi, Roma, İskenderiye, Antakya ve Kartaca gibi devrin önde gelen piskoposluk merkezleri değil, Pepuza'ya dönüktü ki, bu durum Priskilla'ya atfedilen bir kehânette de açık bir şekilde ilan edilmektedir.⁶⁴ Montanistlerin Pepuza'yı kendilerine merkez edinmelerini bölgesel yurtseverlikle de açıklayabiliriz. Montanist kilise teşkilatı hakkında çağdaş kaynaklarda doğrudan bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece dördüncü yüzyılın sonlarında Jerome, Montanist kilise teşkilatının orthodoxlardan farklı olduğunu yazıyor.⁶⁵ Jerome göre Montanistler, Pepuza'daki liderleri 'patriarkh' olarak ilk sıraya, daha sonra bölgesel sorumlu olana 'koinonoi' ikinci sıraya ve son olarak da yerel liderleri 'piskopos' olarak üçüncü sıraya yerleştirirler.⁶⁶ Burada en ilginç olan husus,

⁶² Tertullianus *On Modesty* 1. Callistus'un kişiliği ve piskoposluğu için ayrıca bkz. Hippolytus, *Refutation of All Heresies* IX.12.20-26. (=ANF V, 128-131).

⁶³ Toplanmak, biraraya gelmek gibi anlamlara sahip olan Grekçe *sinod* terimi (Latince *concilium*=konsil) piskoposların kilise sorunlarını görüşmek için yaptıkları toplantının teknik adıdır, bu toplantılarda sadece piskoposlar belirleyici oy hakkına sahiptir.

⁶⁴ Epiphanius *Panarion*, 49.1 "Parlak süslü elbiseler giyinmiş bir kadın biçiminde, İsa bana geldi ve [bana] keramet gösterdi ve [bana] dedi ki bu yer [Pepuza] kutsal bir mekandır ve Kudüs cennetten buraya inecektir" Keza Eusebius *HE*. V.18.2 Pepuza ve Tymion gibi kentlerin Montanistler tarafından Kudüs olarak algılandıklarını yazar.

⁶⁵ Jerome *Epistle* 41.3. (*Letter to Marcella*)

⁶⁶ Montanist kilise hiyerarşisinin epigrafik dökümanları için bkz. W. Tabbernee, "Montanist Regional Bishops: New Evidence from Ancient Inscriptions" *Journal of Early Christian Studies*, vol. ½, 249-271; ve yine aynı yazarın "Remnants of the New Prophecy: Literary and

esas kilisede merkez olan piskoposu Montanistlerin en son sıraya koymalarıdır ki, bunu kendilerini aforoz eden piskoposlar meclisine bir tepki olarak yorumlayabiliriz. Zira erken kilisede piskoposlar mutlak otoriteye sahip yöneticilerdi ve konsillerde sadece onlar oy hakkına sahipti. Eusebius, Anadolu'daki kilise mensuplarının yani piskoposların defalarca toplanarak Montanistler'i aforoz ettiklerini yazar.⁶⁷ Montanistler'in piskoposu kendi kilise organizasyonlarında hiyerarşide alt sıraya koymaları, piskopos otoritesini hafife almayı ve kamu nezdinde geçersizleştirmeyi amaçlayan bilinçli bir davranış olsa gerektir. Eusebius'un Montanist kilise teşkilatına ilişkin verdiği bir başka bilgi de Montanistlerin para topladıkları ve kendi kiliselerinin personeline maaş ödediğidir.⁶⁸ Bu iki yönden değerlendirilmesi gereken bir husustur. Birincisi, o zamanki kilise kaynakları bağışlara dayanmaktaydı ve bu bağışların kilisece kullanımını, piskopos belirliyordu. Erken kilise kaynaklarında peygamberlik iddiasında bulunanların sahihliği için kriter, bu kişilerin para veya mal mülk talep etmemeleriydi.⁶⁹ Para talep eden peygamberi doğrudan sahtecilikle etiketleniliyordu. Apollonius'un Montanistleri salt parayla cemaat oluşturdukları iddiasında bulunması orthodox çevrelerin karalama kampanyasının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Şayet Montanistlerin tek varlık nedeni kurdukları parasal örgütlenme olsaydı, dört yüzyıla yakın varlıklarını devam ettirmeleri mümkün olamazdı. Bir de Montanistlerin sadece Phrygia'da değil, bütün Hıristiyan dünyada yayıldıkları gözönüne alınırsa; bu iddianın bir inandırıcılığı olmadığı görülür. İkincisi, bu iddiayı yüzeysel olarak şöyle ele alabiliriz. Montanistlerin para toplayarak kendi kiliselerine kaynak yaratmaları tarikatın daha ilk yıllarında bile ne kadar hızla teşkilatlandığını ve kendi imkanlarıyla ayakta durabilecek kadar büyüdüğünü ifade edebilir.

II.3. Kadın ve Evliliğe Karşı Montanist Tutum

Bedenin temizlenmesinde ikinci önemli adım cinsel arzuların kontrol altında tutulmasıydı. Montanist kehanetlerden birisi saf ve temiz olmanın ön şartını bir eşe sahip olmamakta görür ve keza bir başka kehanet çocuk doğururken değil, şehit olarak ölmeyi över. Eusebius'un anonim yazarlarından birisi Montanus'u evlilikleri son erdirmekle suçlar ve Priskilla'nın evli bir kadıken evini terkederek Montanistlere katıldığını yazar.⁷⁰ Bu iki veri Montanistlerin evlilik karşısında negatif bir tutuma sahip oldukları noktasında ne kadar inandırıcı olabilir? Bir başka önemli nokta, ise kilisenin evlilik ve bakirelik problemine yaklaşımıdır. Montanistlerle Katolikler

Epigraphical Sources of the Montanist Movement", E.A. Livingstone (ed.) *Studia Patristica* XXI (içinde), 193-201 1989. Tabbernee Montanistlerle ilgili bütün epigrafik yazılı kaynakları oldukça hacimli bir monografide yeniden biraraya getirdi, bkz. Tabbernee 1997.

⁶⁷ Eusebius *HE*. V.16.10.

⁶⁸ Eusebius *HE*. V.18.2.

⁶⁹ *Didache* 11.

⁷⁰ Eusebius *HE*. V.18.2.

arasından ne kadar derin bir uçurum vardı ki, bu neticede ayrılık nedeni olabilecekti? Erken kilisede doğrudan evlilik aleyhine bir tavır olmamakla birlikte bakireliğin övüldüğü, gönüllü bakireliğin (hem erkek hem kadınlar için) Hz. İsa'yla karşılaştırıldığı ve dahası, bakirelerin evlilerden daha yüksek bir mertebeye sahip olduğuna ilişkin literatürden pek çok veri bulmak mümkündür.⁷¹

Montanist tarikatın kadın konusundaki yukarıda özetlenen tavrı, Katolik orthodox çevrenin kadın konusuna yaklaşımından sadece bir noktada radikal biçimde farklılaşmaktadır, o da piskoposluk makamının kadınlara açık olması. Montanistlerin kadınlara piskoposluğu emanet edebiliyor olmaları genellikle iki nokta etrafında açıklanmaktadır; rakiplerine göre bu durum paganist etkiler iken, Montanistlere göre ise kadının dinî gelenekte Havva'nın temsilcisi olmasıdır.⁷² Ancak şu kadarını da belirtmeliyiz ki, Montanist teşkilatta piskoposun hangi işlevleri yerine getirdiğini tam olarak bilemiyoruz; yani katolik kilisedeki sadece erkeklere açık olan ve dünyevî-uhrevî otorite olan piskoposla, Montanist piskopos aynı fonksiyonlara mı sahip belli değil.

Montanizmin ilk kuşağındaki *trio*'nun ikisinin kadın olması ve daha sonra da kadınlar hep önemli bir konum kazanmaları ve hatta kadın piskoposların varlığı gibi olgular, bize bu tarikatın aslında Katolik-orthodox kilisenin patriarkhal yapısına açıkça ters düştüğünü ve belki de sırf bu yüzden sapkın (=heretic) olarak etiketlendirildiğini düşündürür. Montanistlerin kilisenin patriarkhal yapısına muhalif görünüşü kuşkusuz onların yapısal olarak bütünüyle matriarkhal bir kilise olduğu anlamına gelmez. Hakikaten Katolik kilisenin kadına karşı tutumu, aslında Eskiçağ dünyasında kadına biçilen rolün sınırlarını zorlamayacak derecededir. Bu dünyada kadının toplumsal ve entellektüel konumu ya evinin ya da manastırın duvarlarıyla sınırlıdır. Zira Eskiçağ dünyasında ismi bilinen pekçok entellektüel kadın bulunmasına

⁷¹ Meselâ Pseudo-Clementine mektuplar *Two Epistles Concerning Virginity* 2.4.2; (ANF cilt VIII, Edinburgh 1994); İznik konsilinin 3. Kanonu; Athanasius *Defence Before Constantius* 33 (NPNF cilt IV, 252). Bu konu modern literatürde de çok ilgi çeken sahalardan birisidir, bu konuda bkz. P. McKechnie, 'Women's Religion' and Second Century Christianity' *Journal of Ecclesiastical History* 47 (1996), 409-431; Klawiter, F.C. 1980. "The Role of Martyrdom and Persecution in Developing the Priestly Authority of Women in Early Christianity: A Case Study of Montanism". *Church History* 49: 251-61; C. Trevett, 'Ignatius and the Monstrous Regiment of Women' *Studia Patristica XXI* E.A. Livingstone (ed.) (Leuven 1989), 202-214; Bu konuda çok geniş bir literatür olmakla birlikte şu eserler zikre değer. J. Laporte, *The Role of Women in Early Cristianity* (New York 1982); E.A. Clark, *Women in the Early Church* (Wilmington 1983); S. Heine, *Women and Early Christianity: A Reappraisal*, (Minneapolis 1988).

⁷² Şurasını da unutmamak gerekir ki, Montanistlerin kadınlara piskoposluk makamını teslim ediyor olmaları da dördüncü yüzyıla ait bir olgudur. Eusebius'un geniş olarak alıntı yaptığı anonim yazar ve Apollinus bu konuda herhangi bir şey belirtmiyor sadece geç IV. Yüzyıldan Epiphanius bu konuda bir bilgi veriyor bkz. *Panarion*, 49.2.2.

rağmen (mesela en ünlülerinden biri İskenderiye’li matematikçi kadın filozof Hypatia) bunların hiç birinden bize yazılı herhangi bir şey kalmamış olması düşündürücüdür.⁷³

III. Montanizm’in Kilise’den Atılması ve Sonrası

Kadınların Montanist kilise teşkilatında aktif rol alması yukarıda da ifade edildiği gibi erkek egemen bir dünyada bu tarikatın heretiklikle damgalanması için yeter bir gerekçe olduğu görüşü feminist ideolojinin önemli bir dayanağıdır.⁷⁴ Gerçekten Erken Kilise tarihinde Montanistler, bu konuda tek örnektir ve bir başka olguyla karşılaştırılmıyor. Ne var ki, konu Katolik kilise için cinsiyetle sınırlandırılmayacak kadar ciddi ve esas sorun Hıristiyan cemaatin benimseyeceği otoritede düğümleniyor. Hıristiyanlığın ilk ve ikinci yüzyılında peygamberler, cemaat içerisinde önemli bir etkinliğe sahip ve kilise, Montanistlerden hemen önce karşılaştığı gnostisizm tartışmalarında, mutlak anlamda otoriteren bir yapıya sahip olmadığı için ciddi problemlerle karşılaşılıyor. Dolayısıyla kilise artık piskoposun etrafında örgütlenmeye başlıyor. Hakikaten kilisede piskoposun monarşik otoritesinin oluşmaya başlaması ile Montanist tarikatın doğuşu çakışmaktadır. Yani peygamberlerin otoritesi ile piskoposlarınki çatışma halindedir. Kilise belki de sırf bu yüzden Montanistleri elimine etme gayretindedir. Erken dönem kilisesinde peygamberler, belli bir otoriteye tabi olmadan cemaat içerisinde etkin olabiliyorlardı. Bu etkinlik kuşkusuz piskoposun ‘mutlak egemenliğini’ sarsmaktaydı. Piskoposlar kendi otoritelerini sağlama almak için Montanizm türü hareketlere tahammül edemeyecekti. Hakikaten Eusebius’un ifade ettiği Anadolu piskoposların defalarca toplanarak konuyu görüşmeleri ve her defasında Montanistleri dışlamaları başka türlü açıklanamaz. Bu olguyu destekleyecek dikkat çeken bir başka konu ise, Montanistlerin mahkum edildiği bütün toplantıların başında piskoposların geldiğidir. Aslında piskoposlar kontrol edemedikleri her tür oluşumu aforoz etmede her zaman ortak hareket etmişlerdir. İkinci yüzyılda peygamberler piskoposların başını ağrıtırken benzer bir durum daha sonraki yüzyıllarda ortaya çıkacaktır. Dördüncü ve beşinci yüzyıllarda piskoposlar kendi kontrolleri dışında gelişen Hıristiyan manastır hareketine de benzer bir tepkiyi ortaya koyarlar.⁷⁵ Sonuç olarak, Montanist tarikatın mahkum olmasının gerisindeki esas neden, bu tarikatın din dışı tutumlara sahip olması değildir. Daha ziyade piskoposun

⁷³ Halbuki kadınlar eskiçağ dünyasında en azından sekreter olarak entellektüel üretime doğrudan katkı yapmaktaydılar. Bkz. Haines-Eitzen, Kim “‘Girls Trained in Beautiful Writing’: Female Scribes in Roman Antiquity and Early Christianity”, *Journal of Early Christian Studies* cilt 6, (1998) s. 629-46.

⁷⁴ C. Christ, ‘Heretics and Outsiders: the Struggle over Female Power in Western Religion’ *Soundings* LXI (1978), 260-80.

⁷⁵ İskenderiye’de piskopos Theophilus kendisine mutlak olarak itaat etmeyen keşişleri bir başka keşiş grubuna kırdırır. Socrates, *HE*. VI.7. Sozomenus *HE*. VIII.12.

hakimiyet alanına müdahale etmesi ve esas kilise tarafından kontrol edilememesidir.⁷⁶ Onun için Montanistlerin kiliseden dışlanması, bu akımın düşünce ve uygulamalarının, Hıristiyanlık diniyle taban tabana zıt olmasından ziyade çatışan iki farklı geleneğin bir sonucu olarak görülmelidir. Bu çatışmada monarşik bir otorite geleneği kurmaya çalışan piskoposlar, otorite tanımaz peygamberlere karşı organize olarak mücadele etmişlerdir ve sonuçta Montanist geleneği dışlayarak bir anlamda başarılı olmuşlardır. Montanistler sırf piskoposun kontrolünü reddettikleri için aforoz ile karşılaşmışlardır, kilise piskoposun otoritesini tanıyan veya piskoposlar arasından çıkan peygamberlere toleranslı olabilmıştır.⁷⁷

Montanizm ikinci yüzyılın sonlarında, kiliseden dışlanmış olmasına rağmen daha uzunca bir süre varlığını koruyacaktır. Üçüncü yüzyılda Montanistler, İç Ege ve Orta Anadolu'da çok etkindiler. Kappadokia'daki Caesarea (mod. Kayseri) piskoposu Firmilianus (ölümü yakl. 268), Kartaca piskoposu Kyprianus'a (ö. 258) yazdığı bir mektupta Synnada (Afyon-Şuhut) ve Iconium'da (Konya) Montanistlere karşı toplanan kilise sinodlarından bahseder ve hatta yerel bir Montanist kadın peygamberin bölgelerinde yarattığı rahatsızlıktan yakınır.⁷⁸ Roma'nın batıdaki imparatoru Constantinus ve doğudaki imparatoru Likinius'un 313 yılında Milano fermanı ile Hıristiyanlığı Roma dinler sistemi içerisine almaları⁷⁹ Montanist kıyamet ideolojisinin yanlışlanmasıydı. Tabii burada önemli bir husus da devlet tarafından desteklenen kilisenin, heretikleri silmek için verdiği mücadelede devletin kolluk kuvvetlerini de kullanmalarıydı. Devletin giderek Hıristiyanlaşmasıyla birlikte Montanistlerin kıyametin yaklaşmakta olduğu söylemi de inandırıcılığını kaybetmiştir, ancak yine de Montanist akımın varlığını muhafaza etmiş olması oldukça ilginç bir durumdur. Montanistler dördüncü yüzyıl Ankarası'nda, güçlü bir cemaate ve kendi kiliselerine sahipti.⁸⁰ Beşinci yüzyılda yaşayan kilise tarihçisi Sozomenus, Constantinus devrinde heretiklere karşı yayımlanan fermanlardan Montanist tarikatın da nasibini aldığını fakat yine de Phrygia bölgesinde kendi zamanında bile varlıklarını sürdürdüklerini yazar.⁸¹ Dördüncü yüzyılın sonlarında ünlü Latin Hıristiyan Jerome'un mektup

⁷⁶ J. L. Ash, "The Decline of Ecstatic Prophecy in the Early Church" *Theological Studies* 37, 1976 227-252 özellikle bkz. 230-243; D. E. Aune, *Prophecy in Early Christianity and the Ancient Mediterranean World* (1983), 312-316. Ayrıca bkz. Hans Von Campenhausen, *Ecclesiastical Authority and Spritual Power in the Church of the First Three Centuries*, 181 vd.

⁷⁷ Mesclâ Sardes piskoposu Melito peygamberi eğilimlere sahip bir figürdü. Eusebius *HE.V.245*.

⁷⁸ Cyprian *Epistle* 75'de Firmilianus'un mektubunu tamamını verir. Ayrıca bkz. Fischer, "Die antimontanistischen Synoden des 2/3. Jahrhunderts", *Annuarium historiae conciliorum* VI: 241-273

⁷⁹ Milano fermanının metni için bkz. Eusebius *HE. X.5.2-14*.

⁸⁰ S. Mitchell, *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor*, Oxford 1993, cilt 2, 91 vd.

⁸¹ Sozomenus *HE. II.32.2 ve 32.5*.

arkadaşlarından birisinin (Markella) Montanizme davet edildiğini öğreniyoruz. Montanist tarikata son darbe heretiklere karşı çok sert önlemler alan Bizans imparatoru Iustinianos'dan geldi. Iustinianos'un saray tarihçisi (fakat aynı zamanda imparator aleyhine olayları da gizliden gizliye not eden) Prokopius'un anlattığına göre Montanistler, devletin kendilerine karşı kurduğu askeri baskılara dayanamayınca kendilerini bir kiliseye kapatırlar ve yakarlar.⁸² Prokopius'un sağladığı bilgiler, Iustinianus'un Phrygia bölgesinin pagan ve heretik ahalisini doğru yola çevirmek için gönderdiği Ephesuslu Ioannes (Asyalı Ioannes veya Amida'lı Ioannes olarak da bilinir) tarafından dolaylı olarak doğrulanır. Ioannes kendi yazdığı kilise tarihinde seksenbin kişiyi doğru yola çevirdiğini yazar. Bu bilgi kuşkusuz inanç olarak monophysite⁸³ olan Ioannes'in abartmasıdır, ancak bu yüksek rakamda askeri baskının izlerini görmek mümkün, zaten Ioannes kendisi Pepuza'yı yakıp yıktığını yazıyor.⁸⁴

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar⁸⁵

- I. Athanasius *Selected Works and Letters*, (İng. çev. A. Robertson) NPNF 2. Seri, IV cilt, Edinburgh 1991.
- II. Cyprian. *Letters. The Letters*, in *Ancient Christian Writers* 4 cilt No. 43-7, translated and annotated by G.W. Clarke (1984) New York,. Ayrıca bkz. *The Letters and Treatises of Cyprian* ANF V. cilt, (içinde), Edinburgh 1995.
- III. Didache. *Early Christian Writings*, İng. çev. M. Staniforth & A. Louth (içinde), Penguin Books, Harmondsworth 1968-1987.
- IV. Epiphanius, *Panarion. The Panarion. Selected Passages*, (İng. çev. P. R. Amidon), Oxford University Press 1990.

⁸² Prokopius *Anecdota* (veya *Gizli Tarih*) 11.14, 23.

⁸³ Monophysitlik (tek tabiat; monos + physus) Hz. İsa'nın sadece bir (ilahi) tabiata sahip olduğunu savunan bir görüştür, özellikle İskenderiye kilisesi bu görüşü teolojik olarak formüllendirmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Frend, *The Rise of Monophysite Movement*,

⁸⁴ Ioannes, *HE*. III.20.32; Süryani Mikhael'e referans için bkz. Gero 1977, 520-24; Bowersock, Brown & Grabar. *Late Antiquity. a Guide to the Postclassical World* (Harvard 1999) içinde 'John of Ephesus' (526-7) ve 'Montanists' (589-90) maddeleri.

⁸⁵ Kaynaklara ilişkin şu kısaltmalar kullanılmıştır: HE: *Historia Ecclesiastica* (=Kilise Tarihi); ANF: *Ante Nicene Fathers*. (Edinburgh'da T&T Clark yayınevi tarafından yayınlanan İznik öncesi kilise kaynakları koleksiyonu toplam 10 cilt); NPNF: *Nicene and Post Nicene Fathers* (İznik itikadi taraftarı ve sonrasında Kilise yazarlarının eserlerini toplayan bu koleksiyon da T&T Clark tarafından iki ayrı seri olarak toplam yirmisekiz cilt olarak yayınlandı).

Montanizm

- V. Eusebius HE. *The Ecclesiastical History*, II cilt, Loeb Classical Library (serisi içinde) c. 1 Kirsopp Lake, London & New York, cilt 2 J.E.L. Oulton, London & Cambridge 1926 & 1952.
- VI. Hilary (Poitiers piskoposu) *Against Valens and Ursacius, and Letter to the emperor Constantius*, (İng. çev. L.R. Wickham), Liverpool University Press + Translated Texts for Historians, Liverpool 1997.
- VII. Hippolytus, *The Refutation of All Heresies*. ANF serisi V. cilt (içinde), Edinburgh 1995
- VIII. Irenaeus, *Against Heresies*, (İng. çev. A. Robertson & J. Donaldson) ANF serisi I. cilt (içinde), Edinburgh 1996.
- IX. Jerome, *Epistle Letter to Marcella* (41. Mektup), NPNF VI. cilt (içinde), Edinburgh 1989.
- X. Origen, *De Pricipiis (=İlkeler Üzerine); Africanus to Origen; Origen to Africanus; Origen to Gregory; Origen against Celsus*, ANF. IV. cilt (içinde) Edinburgh 1994.
- XI. Procopius, *Anecdota (=Gizli Tarih)* (İng. çev. A.E.R. Boak), Ann Arbor Michigan 1961. *Anecdota*, ayrıca Harvard Üniversitesi *Loeb Classical Library* serisinde de yayımlandı ve sık sık yeni baskısı yapılır.
- XII. Sokrates HE. *Kirchengeschichte* Hrsg. von G. Christen Hansen, mit Beiträgen von Manja Širinjan, (in *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller*), Akademie Verlag Berlin 1995.
- XIII. Sozomenus HE. *Kirchengeschichte*, Hrsg. John Bidez, a new ed. by Gunther C. Hansen, (in *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller*) Akademie Verlag: Berlin 1960.
- XIV. Tertullian, *The Writings of Tertullian*, İng. çev. A. Robertson & J. Donaldson, ANF serisi III & IV ciltler (içinde) Edinburgh 1993.
- XV. The Martyrdom of Polycarp, Apostolic fathers ANF 1. cilt (içinde) Edinburgh 1996 ayrıca bkz. *Early Christian Writings* İng çev. M. Staniforth ve A. Louth Penguin Books Harmondsworth 1968-1987.
- XVI. *Two Epistles Concerning Virginity*. (Pseudo-Clement) ANF VIII. cilt (içinde) Edinburgh 1994.

II. Modern Literatür

- Anderson, J.G.C. "Paganism and Christianity in the Upper Tembris Valley", W.M. Ramsay (ed.) *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, 1906: 183-227.

- Ash, J.L. "The Decline of Ecstatic Prophecy in the Early Church", *Theological Studies* 37, 1976: 227-52
- Barnes, T.D. "The Chronology of Montanism" *Journal of Theological Studies* 21, 1970: 403-8
- Barnes, T.D. *Tertullian. A Historical and Literary Study*, Oxford 1971.
- Bauer, W. *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity* Sigler Press Mifflintown 1996.
- Birley, A. *Marcus Aurelius*, Little Brown & Co. Londra 1966.
- Bowersock, G.W, Brown, P., Graber, Oleg, (editörler), *Late Antiquity, A Guide To The Post-Classical World*, (The Belknap Press of Harvard University Press: Cambridge Mass. & London 1999)
- Buckler, W.H. "Lydian Records" *Journal of Hellenistic Studies* 38, 1917: 88-115
- Burghardt, W.J. "Primitive Montanism: Why Condemned?" D. Hadidian (ed.) *From Faith to Faith*, (essays in hon. D.G. Miller) 1979: 339-56.
- Calder, W.M "Philadelphia and Montanism" in *Bulletin of the John Rylands Library* VII/3: . 1923: 309-355.
- "Some Monuments of the Great Persecution", *Bulletin of the John Rylands Library* VIII, 1924: 345-64.
- "Leaves from an Anatolian Notebook", *Bulletin of the John Rylands Library* XIII: 1929: 254-71.
- "The New Jerusalem of Montanists", *Byzantion* VI, 1931: 421-5.
- "Early Christian Epitaphs from Phrygia" *Anatolian Studies* V, 1955: 25-9.
- Campanhausen, H. *Ecclesiastical Authority and Spiritual Power in the Church of the First Three Centuries*, (İngilizce çeviri J.A Baker), Hendrickson Publishers Mass. 1997 (=A&C Black: Londra1969).
- Chadwick, H. *The Early Church*, Penguin Books 1990 (=Pelican: Londra 1967).
- Daunton-Fear, A. "The Ecstasies of Montanus", E.A. Livingstone (ed.) *Studia Patristica* 18, 1982: 648-51 (içinde).
- Fischer J.A. "Die antimontanistischen Synoden des 2/3. Jahrhunderts", *Annuaire de l'histoire des conciles* VI, 1974: 241-273.
- Ford, J.M. "Was Montanism a Jewish Christian Heresy?" *Journal of Ecclesiastical History* 17, 1966: 145-58
- Fox, R.L. *Pagans and Christians*, Penguin Books: Harmondsworth 1986.

Montanism

- Freeman G. "Montanism and the Pagan Cults of Phrygia" *Dominican Studies* 3, 1950: 297-319
- Freeman-Greville, G.S.P. "The Date of the Outbreak of Montanism", *Journal of Ecclesiastical History* V, 1954: 7-15.
- Frend, W.H.C. "Note on the Chronology of the Martyrdom of Polycarp and the Outbreak of Montanism", J. Courcelle (ed.), *Oikoumene: Studi Paleocristiani* 1964: 499-506 (içinde).
- , *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, Blackwell: Londra. 1965.
- , "Montanism. A Movement of Prophecy and Regional Identity in the Early Church" *Bulletin of the John Rylands Library* LXX / 3: 1988:25-34.
- , "Montanism: Research and Problems, in Archaeology and History in the Study of Early Christianity" no.6 (variorum reprints) 1988.
- Gero, S. "Montanus and Montanism according to a Medieval Syriac Source", *Journal of Theological Studies* XXVIII, 1977: 520-24
- Gibson, E. "Montanist Epitaphs at Usak", *Greek Roman and Byzantine Studies* XVI, 1975: 433-42.
- , *The Christians for Christians Inscriptions of Phrygia*. Augsburg Fortress Publishers: Publishing House of the Evangelical 1978.
- Grant, R.M. *Augustus to Constantine. The Thrust of the Christian Movement into the Roman World*,. Harper & Row: New York 1970.
- Greenlade, S.L. *Schism in the Early Church*, SCM Press: Londra & New York 1953.
- Gregoire, H. "Epigraphie chretienne: I. Les inscriptions heretiques d'Asie Mineure", *Byzantion* I: 1924. 695-710
- Harnack, A., *The Expansion of Christianity in the First Three Centuries*, (İngilizce çev. J. Moffatt) II. cilt Edinburgh. 1905.
- Heine, R.E. *The Montanist Oracles and Testimonia*. Mercer University Press: Macon 1989.
- , "The Gospel of John and the Montanist Debate at Rome", E.A. Livingstone (ed.) *Studia Patristica* XXI: 1989: 95-100 (içinde).
- Jensen, A. "Prisca-Maximilla-Montanus: Who was the Founder of 'Montanism'?" *Studia Patristica* XXVI, 1993: 147-150.
- Johnson, S.E. "Asia Minor and Early Christianity", J. Neusner (ed.) *Christianity Judaism and Other Greco-Roman Cults*, Part II: 77-145 (içinde), 1975.

- Kelly, J.N.D. *Early Christian Doctrines* A & C Black: Londra. 1985.
- Klawiter, F.C. "The Role of Martyrdom and Persecution in Developing the Priestly Authority of Women in Early Christianity: A Case Study of Montanism", *Church History* 49, 1980: 251-61
- Knox, R.A., *Enthusiasm. A Chapter in the History of Religion*, Oxford University Press: Oxford 1950.
- Lawlor, H.J. "The Heresy of Phrygians", *Journal of Theological Studies* 9, 1908: 481-99
- Lewis, I.M. *Ecstatic Religion. A Study of Shamanism*, Routledge: Londra. 1981.
- Lietzmann, H. (English 1951=1993) *A History Of The Early Church*, (2 cilt, İng çev. B.L Woolf) 1951; foreword and bibliography by W.H.C. Frend, (Guildford & London 1993).
- Macmullen, R. *Roman Social Relations. 50 BC to AD 284*, Yale University Press: New Haven. 1974.
- *Christianizing Roman Empire*, Yale University Press New Haven 1984.
- McKechnie, P. "Women's Religion and Second Century Christianity" *Journal of Ecclesiastical History* 47, 1996: 409-431.
- Mitchell, S.. "The Life of St. Theodotus of Ancyra", *Anatolian Studies* 32, 1982: 93-113.
- *Anatolia I-II*, Oxford University Press 1993.
- Musurillo, H. *The Acts of Pagan and Christian Martyrs*, Oxford 1972.
- Parker H.M.D. *A History of the Roman World*, Methuen & Co. Londra 1958.
- Potter, D.S. *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire: A Historical Commentary on the Thirteenth Sibylline Oracle*, Oxford University Press 1990.
- Powell, D. 1975. "Tertullianists and Cataphrygians", *Vigiliae Christianae* 29: 33-54
- Ramsay, W.M. *Cities and Bishopric of Phrygia I-II*. 1895.
- Rostovtzeff, M. *The Social and Economic History of Roman Empire*, Oxford University Press 1926.
- Salmon, G. "Montanus" H.Wace & W. Smith (ed.) *Dictionary of Christian Biographies* 1877 (içinde).
- Soyres, J. *Montanism and the Primitive Church* Londra. 1878.

Montanizm

- Strobel, A. *Das Heilige Land der Montanisten* 1980.
- Tabbernee, W. "Early Montanism and Voluntary Martyrdom", *Colloquium* 17, 1985: 33-44
- "Remnants of the New Prophecy: Literary and Epigraphical Sources of the Montanist Movement", E.A. Livingstone (ed.) *Studia Patristica XXI*, 1989: 193-201 (içinde).
- "Montanist Regional Bishops: New Evidence from Ancient Inscriptions" *Journal of Early Christian Studies* 1, 1993: 249-280
- *Montanist Inscriptions and Testimonia*, Mercer University Press, Macon 1997.
- Trevett, C. "Apocalypse, Ignatius, Montanism: Seeking the Seeds", *Vigiliae Christianae* 43, 1989: 313-38
- *Montanism. Gender, Authority and the New Prophecy*, Cambridge University Press 1996.
- Vokes, F.E. "The Opposition to Montanism from Church and State in the Christian Empire", F.L. Cross, (ed.) *Studia Patristica IV*, 1961: 512-17
- "Montanism and the Ministry", F.L. Cross (ed.) *Studia Patristica IX*, 1966: 306-15 (içinde).
- Wallace R. & Williams, W. *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*, (Türkçe çev. Z. Zühre İlkelen) (Homerkitabevi: İstanbul 1999).
- Whale, J.S. "Montanus". *Expository Times* 45, 1934: 496-500.
- Williams, C.G. "Ecstasism in Hebrew Prophecy and Christian Glossolalia", *Study of Religions* 3, 1974: 320-338
- Williams, D.H. "The Origins of the Montanist Movement: A Sociological Analysis", *Religion* 19, 1989: 331-351.

Yrd. Doç. Dr. Turhan Kaçar

